

ОБРАЗНА ОСНОВА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ СОМАТИЗМОМ КРОВ (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК [811.161.2'373.7-112]“150/164”

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).282–287

Черевко І. Образна основа фразеологічних одиниць із соматизмом *кров* (на матеріалі пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст.); кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті здійснено структурно-семантичний аналіз фразеологізмів із соматизмом *кров*, засвідчених у різних за стилями українських пам'ятках XVI – I пол. XVII ст., визначено шляхи їх формування. На базі фактичного матеріалу виокремлено структурні моделі, які формують дієслівні фразеологічні одиниці здебільшого на позначення фізичного стану людини, особливості її поведінки. Простежено історичний розвиток фразеологізмів, багатство їх використання у різних стилях української мови вказаного періоду, визначено системні зв'язки на фразеологічному рівні.

У результаті дослідження з'ясовано, що соматизм *кров*, ужитий у фразеологічних одиницях, є стрижневим та багатосимвольним і творить велику кількість фразеологізмів із дієслівною семантикою переважно із негативною конотацією. За структурою переважають двокомпонентні фразеологічні одиниці, побудовані за моделлю «дієслово + іменник у знахідному або орудному відмінку», які у всіх випадках вимагають суб'єктного оточення (особа / неособа), можуть набувати багатозначності за умови зміни синтаксичної сполучуваності. Також зафіксовано формальні та інверсійні варіанти фразеологічних одиниць, виявлено їхню здатність вступати в синонімічні відношення. Ужиті в різних функціональних стилях (найбільше у публіцистичному та конфесійному, рідше – у художньому та в офіційно-діловому) фразеологічні засоби роблять мову різноманітнішою і колоритнішою. Чимало аналізованих фразеологізмів видозмінювалося впродовж тривалого існування в українській мові (змінювалася або розширювалася семантика, з'являлися або усікалися їх компоненти). Значна їх частина збереглася й до наших днів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматизм, символ, структура фразеологізму, образність, історичний розвиток, стиль, пам'ятки писемності.

Постановка проблеми. Мова – чудодійне дзеркало, що відбиває багатогранне життя людей. «У який бік життя не поглянемо, усюди побачимо, як оригінально народ складав свою мову» [Огієнко 1991, с. 34]. Ця оригінальність виявляється насамперед у фразеології – надійній скарбниці здобутків культури та звичаїв. Понад 30 % фразеологічного складу будь-якої мови становить група фразеологізмів, компонентами яких є назви частин чи органу людського тіла (соматизми) [Омиралиева 1999, с. 4], адже споконвіку тіло людини було джерелом пізнання й осмислення світу, тому своє орієнтування в просторі, свою оцінку того, що її оточує, людині було зручніше співвідносити перш за все з частинами свого тіла. «Частотність функціонування назви того чи іншого тілесного органу в фразеологізмах залежить насамперед від обізнаності людини про точне місцезнаходження відповідного соматизму, а також важливості його функції для життєдіяльності» [Барвіна 2012, с. 46].

Для фразеології взагалі, і для соматичної зокрема, характерним є параметр антропоцентричності, оскільки «функціональне пристосування соматизмів робить їх метонімічними знаками різних дій, станів людини, додаткові ознаки яких передаються у фразеологізмах шляхом метафоризації їхніх складників» [Важеніна].

Аналіз досліджень. Уперше в лінгвістиці термін «соматичний» був ужитий Ф. Вакком при дослідженні фразеологізмів естонської мови, до складу яких входили назви частин людського тіла і які були названі соматичними. На думку вченого,

фразеологізми-соматизми є одним із найдавніших прошарків фразеології [Вакк 1968, с. 52]. Термін «соматичні фразеологізми» лінгвісти трактують по-різному. Одні до таких відносять лише одиниці з назвами частин тіла, інші, окрім назв частин тіла, залучають назви рідин в тілі (*кров*), а також лексеми, котрі безпосередньо пов'язані з організмом людини (кістки, шкіра, нерви). Здатність соматизмів утворювати фразеологізми здебільшого залежить від усвідомлення людиною необхідності частин тіла для життя та участі їх в трудових процесах. Народність, яскрава образність, нескладність граматичного використання, стилістичне розмаїття сприяють популяризації соматичних фразеологічних одиниць та активному їх дослідженню лінгвістами в різних мовах: Н. Венжинович, А. Гавриченко, Г. Добролюбова, В. Маслова, О. Селіванова, М. Скаб, Д. Ужченко та ін. (в українській мові), Д. Мицан (в українській та польській мовах), Е. Берта (в українській та угорській мовах), О. Левченко (в українській та російській мовах), Т. Бондаренко (в українській та англійській мовах), І. Патен (в українській, польській та англійській мовах), Л. Миронова (в іспанській мові), О. Решетова (в англійській мові) та ін. Проте ці дослідження стосуються аналізу фразеологічних перетворень, які відбулися на сучасному етапі розвитку мови. Відчутно бракує робіт історичного плану, у яких би об'єктом дослідження слугували фразеологізми давніх пам'яток (праці Л. Батюк, Л. Бойчука, А. Генсьорського, В. Денисюка, Л. Коломієць, М. Онишкевича, О. Суховій тощо). Тому

діахронний підхід вивчення функціонування фразеологічних одиниць у давніх пам'ятках української мови залишається актуальним.

Мета розвідки – здійснити структурно-семантичний аналіз фразеологізмів із соматизмом *кров*, засвідчених у різностильових пам'ятках української мови XVI – I пол. XVII ст., виявити визначальні тенденції формування фразеологічних одиниць у досліджуваній період та їх еволюцію упродовж наступних етапів функціонування української мови. Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань: встановити корпус фразеологізмів із соматизмом *кров* у пам'ятках української мови XVI – XVII ст.; описати структуру та проаналізувати семантику фразеологізмів; дослідити системні зв'язки на фразеологічному рівні; простежити історичний розвиток фразеологізмів; визначити походження фразеологічних одиниць; простежити багатство використання фразеологізмів у різних стилях української мови XVI–XVII ст. У роботі використовуватимуться такі методи, як: структурно-граматичного моделювання, контекстуальний, зіставний, описовий, порівняльно-історичний, етимологічного аналізу. Джерельною базою слугуватимуть матеріали картотеки «Словника української мови XVI – I пол. XVII ст.» (зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів).

Виклад основного матеріалу. Соматизми є символічними утвореннями, що передаються від покоління до покоління на підсвідомому рівні. Одним із таких символічних утворень є соматизм *кров* – першооснова життя [Жайворонок В.В. 2006, с. 315], «вмістилище душі й життєвої сили» [Іванова 2008, с. 13], адже без крові жоден організм не зможе існувати. Тому проливання-втрата крові, «вихід крові за межі тіла сприймається як смерть» [Селіванова 2004, с. 121], загибель, утрата життя, іноді асоціюється із пораненням. У пам'ятках української мови XVI – I пол. XVII ст. це яскраво демонструють двокомпонентні дієслівні фразеологізми, побудовані здебільшого за моделлю «дієслово + іменник в орудному або знахідному відмінку» із перевагою препозиції іменникового компонента: *кровь (кровь) вилити (проливати) / вилити (вилити, излити, пролито, пролито, пролить) // вилити кровь* (за що, для чого і без додатка); *кровию запечатувати* (що). Ці фразеологічні одиниці вказують на фізичний стан людини, вимагають називання суб'єкта, часто доповнюються займенником *своєй* і в контексті набувають додаткової семи, зокрема 'жертвувати / померти собою, захищаючи, відстоюючи когось, що-небудь'. У контексті пам'яток конфесійного, художнього та публіцистичного стилів таке значення здебільшого пов'язане із загибеллю людей за віру Христову, котрі не лише терпіли за неї страждання, але й саме життя своє поклали за це сповідання, були вбиті за Христа, замучені за віру в Нього, напр.: *Єслисте и Кровь вашоу за има Хво проливали, Алесте зато Нбо за дѣдиств вѣчное взяли.* Перло* 48 зв. [Картотека]; *А щосте*

кровь свою за имя Хво проливали. Там само, 49 [Картотека]; *От самого Христа до нас возсияла и от апостолов людей освѣтила, всю бо вселенную они научили и за ней крови свои пролиали.* Укр.п. 74 [Картотека]; *Антоній Мужилевскій, Іеромонах и Старець Монастыря Печерского притомъ кровь свою пролить готовъ, рукою власною.* ОЛ 24 [Картотека]; *дла нба не вылалемъ крове, дла нба не былемъ Роспльтий.* Злат. 129 [Картотека]; *та(к) же ты(ж) стьи м̄(ч)нци познавши избавителя свое(г) изошли животовъ сты(х) свои(х), и кровию своею тое запечатовали.* УЄ № 31, 21 зв. [Картотека]. За нашими спостереженнями у ролі суб'єкта при таких стійких сполуках може виступати Ісус Христос, який пожертвував собою, прийняв страждання за гріхи всіх людей і помер мученицькою смертю заради їх відкуплення, напр.: *Южъ Црѣ... кровь свою гоине зєзволит пролати.* Волк. 27 зв. [Картотека]; *кровь моа... котораа за ва(с) и за многы(х) боуде пролана.* УЄ № 256, 14 [Картотека]; *Персы твои хвалебныи штворасишь, и Кровь твою прѣстою // неща(д)но виливасишь.* Перло 99-99 зв. [Картотека]; *Аже придаеть первопрестолникомъ быти Григорія той церкви, за которую Христось кровь свою выляль.* Коп.Пал. 500 [Картотека]; *Снь Бжїей... кровь Сновскоую выляль дла Цркве.* Злат.Н. 29 [Картотека]. *Кров* також набуває символічного значення спокутування провини ціною власного життя у сполуках *кровю (кровію) одкупити (откупити) // одкупити (искупити) кровлю (кровѣю): выбави дїюу мою ш(д) плюгавы(х) грѣхо(в), котороую є(с) кровю своею ш(т)коупилъ.* Моґ.Кн. 41 зв. [Картотека]; *самъ прє(з) себе з'стоупи(в)ши на ни(з) кость зємноюу, народившиса члком правдивымъ, с' прєблгсловен'нои Бци, Двы Мрїи, проповѣ(д)ю шного вєзвати, Кровію прѣстою шд'коупити, и Вознесеніємъ своимъ на нбса... запровадити.* Тр., 3 нenum. [Картотека]; *але далеко болішею повин'ностю повин'нымъ зостасишь кды тебе ш(д) коупилъ кровлю на(и)доро(ж)шею.* Проп.р. 220 [Картотека]; *Пр(о)ци... розрадванньми доушами спѣвали, глїючи, Искоупилъ еси насъ Кровѣю своею.* Перло 67 зв. [Картотека]. До цієї групи також можна долучити образну сполуку *кровь змываеть* (що), побудовану за моделлю простого двоскладного речення, котра реалізує ідентичне значення 'спокутувати смертю (що)': *Аньдрѣаа Предримерского зъ самопалу пострелилъ, братолюбіе и церковь з церковью роздираетъ, котрого грѣха, ведлугъ Іоанна Златоустого, и // кровь мученическая не змываеть* ЧИОНЛ V-3, 215–216 [Картотека]. Із такою ж образною основою віднайдемо стійку сполуку у сучасній українській мові, котра лише через зміну суб'єкта набула структури словосполучення, пор. *змити кров'ю* (що) [ФСУМ 1, с. 339].

Іноді фіксуємо нагромадження в одному реченні кількох фразеологічних одиниць із вказаною семантикою або зі словом-ідентифікатором *гинути*, завдяки чому образ набуває більшої яскравості та підкреслюється трагізм загибелі людей, наприклад: *Оповедил... князь Александръ Вишневецкий, ...залецаючи верные... заслуги шляхетного Михайла Гри-*

буновича Байбузы, который, ...з неприятелы нашими и Речи Посполитое бываючи, чинил и доказывал, **наставуючи горла своего, кров свою проливал**. ЧИОНЛ XIV-3, 91 [Картотека]; **крови своее проливать... не жаловали... противъ неприятелемъ горла свои наставовали**. Там само, 98 [Картотека].

Зміна скерування дії, а саме наявність об'єкта в родовому відмінку при сполучі *кровъ проливати* // *розливати кровъ* (кого) та його синонімі *кровъ точити* (кого) призводить до багатозначності (у першому випадку) або ж реалізації значення 'убивати' (кого), що стосується поведінки людини, напр.: *Допуцаешъ тымъ отступникамъ... кровъ проливати тыхъ, которые в отступленіе ихъ за ними ити не хотятъ*. Перест. 39 [Картотека]; *каждого ишаннь стый антихристомъ зоветь, томуо ижъ кровъ правдивы(х) христіанъ за подоуценьемъ арійишвъ пролива(л)*. Апокр. 57 [Картотека]; *не забывайте дщи егв, а ни розливайте крові брата своегв але вкните егв до колодеза живогв*. Хрон. 60 [Картотека]; *свои своихъ, христіанъ христане Важоутъ, вазатъ, кровъ точатъ*. Лям.К. 17 [Картотека]. Мовознавець М. Ходина припускає, що поява другого значення у таких сполуках пов'язана з жертвоприношенням насамперед дітей-первістків богам, щоб їх задобрити. «У деяких народів приношення в жертву первістка замінювалось пролиттям кількох крапель крові або ж убиванням молоді тварини» [Ходина 1975, с. 106]. У процесі функціонування української мови аналізована вище сполука зазнала лише деяких структурних змін, набуваючи видових та деяких відновлених словотвірних варіантів, зберігаючи при цьому двозначність, пор. стукр.м. XIV–XV ст. *кровъ розливати* / *розлити* [ССУМ 1, с. 515] → стукр.м. XVI–XVII ст. *кровъ проливати* → суч.укр.м. *проливати* (*лити, розливати*) / *пролити* (*розлити, розілляти*) *кров* [ФСУМ 2, с. 708]. У двох значеннях, однак уже не пов'язаних зі смертю і вбивством, у сучасній українській мові фіксуємо і сполуку *точити кров*, котра, зберігши свою структуру, зазнає полісемії через зміну синтаксичної сполучуваності: 1) (з кого) 'експлуатувати, виснажувати кого-небудь тяжкою працею, знущанням і т.ін.'; 2) (з чого) 'обкрадати, використовувати з метою наживи' [Там само, с. 892]. До того ж, окрім дієслівних сполук, нами зафіксовано і в українській мові XIV–XV ст., і в українській мові XVI – I пол. XVII ст. іменникову фразеологічну одиницю *розляньє крові* [ССУМ 2, с. 298] – *розляня кривѣ*. Кр.Стр., 18 зв. [Картотека] у значенні 'кровопролиття'.

Місце здійснення злочину (вбивства) у фразеологізмах досліджуваного періоду асоціюється з гарячою кров'ю, де *кров* набуває метонімічного переосмислення, а сама ознака *гаряча* є показовою для сприйняття оцінки явища, оскільки вказує на швидкість, негайне реагування на якісь події. У внутрішній формі фразеологізму *выдати на гарячої крѣви* (кого), яка є трикомпонентною, побудована за моделлю «дієслово + прикметник + іменник у місцевому відмінку» і вимагає наявності суб'єкта у родовому відмінку, зберігається саме «темпера-

турний» образ як характеристика крові. Приклад у контексті: *которые се оупоминали п̄на Григо(р)я... абы выда(л) мо(р)дера ш(с)тапка слоугоу своего на гарячо(и) крѣви*. ЦДІАК 52 [Картотека]. У сучасній українській мові значення 'застати на місці злочину, викрити злочин, зловживання когось' передано фразеологічною одиницею *впіймати* (*спіймати, зловити, застукати і т.ін.*) *на гарячому* (кого) [СУМ 2, с. 37], де прослідковано набуття значної кількості лексичних варіантів дієслова та усікання компонента *кров*, у результаті чого все семантичне навантаження перейшло на прислівникове сполучення *на гарячому*.

Масові вбивства, страти *кров* символізує у гіперболізованих сполуках *кровъ проливається* (кого), *кровью обливатисѧ* / *облитисѧ* (*ополоскатисѧ*), ужитих у пам'ятках публіцистичного стилю, де *кров* порівнюється з водою, а суб'єктом другої названої сполуки виступає неособа – місце кривавих сутичок, напр.: *кровъ невинныхъ проливается*. Коп. Пал. 798 [Картотека]; *В той часъ ц̄рковъ... в̄ пороженю перворо(д)ного с̄на свое(з) барзо Кровью обливаласѧ; Ап̄(с)тлскью; и М̄чнческою*. Перло, 133 зв. [Картотека]; *Не было для чого сыноду складати, а подобно бы ся тотъ сынодъ кровью невинною не одного былъ облилѧ*. Ант. 655 [Картотека]; *Смотрытежъ, што за порядокъ въ церквахъ вашихъ: же ся вже не разъ и кровью (людскою) ополоскали*. Там само, 681 [Картотека], пор. суч. укр. м. *кров [ріками] летѣся* (*тече і т.ін.*) / *поллетѣся* (*потече і т.ін.*) [ФСУМ 1, с. 398] (простежуємо набування видових варіантів та, для більшої експресії, факультативного компоненті *ріками*); *обливатисѧ кров'ю* [Там само 2, с. 570] (ця сполука набуває полісемії, залежно від суб'єкта, який може виступати особою або неособою: 1) 'страждати, мучитися, виконувати тяжку роботу'; 2) 'бути місцем кривавих сутичок, жорстоких боїв і т.ін.')

Загибель людей під час воєнних дій або ж їхній важкий фізичний стан від поранення, побиття, отруєння передає в пам'ятках XVI – I пол. XVII ст. конфесійного та офіційно-ділового стилів фразеологічна одиниця *кровю* (*кровию, кровію, кровью*) *зойти* (*сплынути, сплыти*). Завдяки гіперболізації, значення компонентів розчиняються в загальному значенні, а суб'єктом дії може виступати як людина, частини її тіла, так і місце, де померла (загинула) людина (постіль покійного, поле, місто). Наведемо фразеологізми в таких контекстах: *И на томъ еще мало дей маючи, вжо збитого, змордованого, зраненого чеканомъ и ледве живого, кровью зошлого отъ тыхъ ранъ, привель дей мене во дворѧ*. АрхЮЗР 1/І, 271 [Картотека]; *тамъ же его милость... пана моего пострелили, ...и его милость мало на смерть не позабьяли и поранили, жесмы ледво, за помощю Божю, его милость за греблю назадъ кровю зошлого одтолѧ спровадили*. АрхЮЗР 1/VI, 145 [Картотека]; *тело небожъчиковское, барзо трутизноу попсованое, ... и постель вся кровю сплынула*. АрхЮЗР 8/III, 586 [Картотека]; *якъ колода увес отух и кровию сплынул*. АрхЮЗР 3/IV, 537 [Картотека];

Одно Богъ ведаеть якъ много войною презъ мечъ и огонь людей погинуло; не одинъ тамъ городъ, место, поле **кровию сплынуло**. КЛ 87 [Картотека]; и самого протестующого барзо збитого, ... **кровю сплыненого**..., барзо хорого видел и огледалъ. Там само, 538 [Картотека]; О Твари бозская, **крвю вся сплыненая**. Траг.п. 169 [Картотека]; *w(t) таж'кы(x) моужь его стоє тѣло все кровію сплыло*. Проп.Д. 2 зв. [Картотека]; *и скололи главоу его стои мѣ(с)ти ижъ кровію сплыноула была*. Там само, 8 зв. [Картотека]; *все тѣло кровію было сплынуло*. УЄ Трост. 63 [Картотека]; *аж кровю всѣ сплыли*. Проп.р. 184 зв. [Картотека]. Пор. суч.укр. *кров'ю сходити / зійти* [ФСУМ 2, с. 872], *сходити (зійти, стікати) кров'ю* [СУМ 4, с. 359]. До цієї групи стійких сполук також можна долучити фразеологізм-синонім *кровію скипѣти* у значенні 'бути дуже побитим, понівеченим': *стоє тѣло кровію было скипѣло*. Проп.Д. 9 [Картотека] пор. суч.укр. *обкипіти / обкипати кров'ю (потом)* — 'дістатися тяжкою працею, стражданням, муками' [ФСУМ 2, с. 568] (наявність предмета у ролі суб'єкта призвела до зміни значення).

На силу, інтенсивність дії, а саме – заподіяння людині фізичного болю (поранення, побиття), вказує у пам'ятках офіційно-ділового та публіцистичного стилів прислівниковий фразеологізм *до крови (крове)*, який часто поєднується із підсилювальною часткою *аж*, напр.: *заволала... є(д)на... невеста з нареканьє(м) великимъ, которую есте... казали бити в уста а(ж) до крови*. ЦНБ [Картотека]; *виде(л) єсми в по(д)дано(г) пна... чу(н)ца раме(н)є с правое стороны w(д)раное до крове*. ЦДІАК [Картотека]; *И в Грубешовѣ в мѣстѣ, где есте ся были зобрали, ...заволала на вас христіанская жона з нареканьмъ великимъ, которую есте в пол службы казали бити во уста аж до крове*. Перест. 44 [Картотека]. Він зберігся і до наших днів: *до крові* 'так, що аж кров виступила, потекла' [СУМ 4, с. 359].

Із забобонами та вірою у духів тісно пов'язана фразеологічна одиниця *кровъ выссати* (кого). Первісні люди вірили, що, "п'ючи кров іншої людини, з'їдають також і її душу і тим самим вбирають її силу" [Ходина 1975, с. 105]. Тому первісне значення сполуки 'вбити когось' набуло образного переосмисленого значення 'виснажити, пригнобити когось'. Наприклад, у полемічному творі І. Вишенський за допомогою фразеологізму осуджує тих вельмож, котрі пригноблюють підданих, не цінують їхньої праці та сили: *Не вѣмѣст ли... сами як идоли, на одно(м) мѣсцоу присѣдите... а бѣдныє по(д)даные и де(н) и но(ч) на ва(с) троуда(т) и моуча(т), которы(х) кро(в) силы и праці и по(д) вига **высса(в)ши**, и нагы(х) в^ѣ оборѣи коморѣ оучини(в)ши **выр'ва(н)цо(в) ваши(х)**... **каразіа(ми) wdѣваєтє...** а тыє бѣдныє по(д)даные, и про(ст)оє се(р)ма(ж)ки... не маю(т)*. Виш.Кн. с. 273 [Картотека]. Завдання кривди комусь асоціюється зі зумисним випусканням крові з людини, наприклад: *Блоудница бовѣ(м) на киталтъ яскоулкы, кды ро(з)почнетъ до чѣлка примыкатиса, всю **кровъ** єгѣ*

выссе(т), все бога(т)ство вычрѣпне(т). Проп.р. 291 зв. [Картотека]. У цьому мікротексті конфесійного твору посилюється експресія фразеологізму завдяки нагромадженню негативних учинків (кривда, пограбування) суб'єкта, а також простежується вклинення об'єкта (*єго*) в родовому відмінку у структуру фразеологізму. У сучасній українській мові зафіксовані лексичні та формальні варіанти аналізованого фразеологізму (уживання дієслів доконаного й недоконаного виду, паралельне вживання іменників *кров, сила, соки*), пор. *виссати (висмоктувати, витягати, випити) / виссати (висмоктати, витягти, випити) [всю] кровъ (силу, сили, [усі] соки)* у двох значеннях: 1) 'дуже виснажувати, знесилювати кого-небудь'; 2) 'жорстоко експлуатувати кого-небудь, доводячи до крайнього виснаження' [ФСУМ 1, с. 102].

Свідченням того, що кров є первинним прототипом червоного кольору, тобто у свідомості людини асоціюється саме з цим кольором, слугують двокомпонентні дієслівні фразеологізми *во (вѣ) кровъ премѣнятися (премѣнатиса) // перемѣнитиса (преложитиса) вѣ кровъ*, при яких суб'єктом виступає неособа (сонце, місяць). Ужиті у пам'ятках конфесійного та художнього стилю, вони реалізують значення 'ставати / стати червоним, багряним': *Слнце и мѣсяць во **кровъ** ся премѣняли*. Сл. о зб. 28 [Картотека]; *М(с)ць сребрнобѣлои шаты позбываєтѣ, В^ѣ **кровъ** са з^ѣ трепето(м) всего свѣта **премѣнає(т)***. Волк., 3 [Картотека]; *и слнце, и мѣ(с)ць **перемѣнилиса вѣ кровъ***. Пчела 37 зв. [Картотека]; *Слнце **преложитса вѣ тмоу**, и м(с)ць **вѣ кро(в)** прѣше нежєсли прійде(т) велики(и) днь гнѣ*. УЄ № 29519, 80 [Картотека]. Виходячи із контексту, йдеться про природні явища – страшні знамення на небі, які будуть, згідно з Євангелієм, перед самим кінцем світу, Судним днем і другим пришестям Ісуса Христа.

Висновки. Проаналізований матеріал засвідчує, що соматизм *кров*, ужитий у фразеологічних одиницях, є стрижневим, багатосимвольним, несе велике семантичне навантаження і суттєво впливає на тлумачення фрази в цілому, символізує смерть, загибель, самопожертву, смерть заради відкуплення, поранення, масові убивства, страту, помсту, гноблення, покуту вини, червоний колір. У досліджуваних пам'ятках цей компонент творить велику кількість фразеологізмів із дієслівною семантикою переважно із негативною конотацією на позначення фізичного стану людини та її поведінки. У структурі фразеологізму соматизм для логічного виділення здебільшого займає препозицію до дієслова, що не характерне для сучасної української мови. За структурою переважають двокомпонентні фразеологічні одиниці, побудовані за моделлю «дієслово + іменник у знахідному або орудному відмінку», які у всіх випадках вимагають суб'єктного оточення (особа/неособа), можуть набувати багатозначності за умови зміни синтаксичної сполучуваності. Також зафіксовано формальні та інверсійні варіанти фразеологічних одиниць, виявлено їхню здатність вступати в сино-

німні відношення. Ужиті в різних функціональних стилях (найбільше у публіцистичному (19) та конфесійному (15), рідше — у художньому (7) та в офіційно-діловому (7)) фразеологічні засоби роблять мову різноманітнішою і колоритнішою. Чи-

мало аналізованих фразеологізмів видозмінювалося впродовж тривалого існування в українській мові (змінювалася або розширювалася семантика, з'являлися або усікалися їх компоненти). Значна їх частина збереглася й до наших днів.

ПРИМІТКИ

* Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994. 329 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвіна Н.О. Семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 44–48.
2. Важеніна О., Куцева А. Фразеологізми з соматичним компонентом: семантичний та етнокультурологічний аспекти. *Донецький вісник НТШ*. URL: litmisto.org.ua/?p=19722
3. Вакк Ф. Фразеологізми-соматизми в естонському мові. Таллін: Валгус, 1968. 145 с.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
5. Іванова І.Б. Фразеосемантичне поле 'життя / смерть': національні стереотипи та їх кореляції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2008. 19 с.
6. Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991. 142 с.
8. Омйралиева Ж.К. Національно-культурна специфіка конвенціональних фразеологізмів з соматизмами: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Алматы, 1999. 27 с.
9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ-Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
10. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
11. СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
12. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. Київ: Наукова думка, 1999.
13. Ходина Н.Т. Отражение поверий, предрассудков, обычаев во фразеологии (на материале русского, английского и французского языков). *Вопросы структуры и семантики германских и романских языков: сб. трудов*. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. С. 103–108.

REFERENCES

1. Barvina N.O. (2012) Semantyko-kulturolohichni osoblyvosti somatychnoi frazeolohii [Semantic and cultural features of social phraseology]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. № 1. S. 44–48 [in Ukrainian].
2. Vazhenina O., Kutseva A. Frazeolohizmy z somatychnym komponentom: semantychnyi ta etnokulturolohichni aspekty [Phraseologisms with a somatic component: semantic and ethnocultural aspects] *Donetskyi visnyk NTSH*. URL: litmisto.org.ua/?p=19722 [in Ukrainian].
3. Vakk F. (1968) Frazeologizmyi-somatizmyi v estonskom yazyike [Phraseologisms-somatisms in the Estonian language]. Tallin: Valgus. 145 s. [in Russian].
4. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary-reference book]. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
5. Ivanova I.B. (2008) Frazeosemantychne pole 'zhyttya / smert': natsionalni stereotypy ta yikh korelyatsii [Phraseosemantic field 'life / death': national stereotypes and their correlations]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
6. Kartoteka «Slovyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.» [Files of the «Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th – the First Half of the 17th Century»]. Zberihayetsia u viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy, m. Lviv [in Ukrainian].
7. Ohiyenko I. (1991) Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv: Abrys. 142 s. [in Ukrainian].
8. Omiralieva Zh.K. (1999) Natsionalno-kulurnaya spetsifika konventsionalnykh frazeologizmov s somatizmami [National-cultural specificity of conventional phraseological units with somatisms]: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk: 10.02.20 – sravnitelno-istoricheskoe, tipologicheskoe i sopostavitelnoe yazykoznanie. Almaty. 27 s. [in Russian].
9. Selivanova O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeolohii (psykhokohnityvnyi ta etnokulturnyi aspekty) [Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)]: monohrafiia. Kyiv-Cherkasy: Brama. 276 s. [in Ukrainian].

10. SSUM (1977–1978) – Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries]: U dvokh tomakh. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. SUM (1970–1980) – Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]: V 11 t. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. FSUM (1999) – Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]: U dvokh knykhakh. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Hodina N.T. (1975) Otrazhenie poveriy, predrassudkov, obychaev vo frazeologii (na materiale russkogo, angliyskogo i frantsuzskogo yazykov) [Reflection of beliefs, prejudices, customs in phraseology (based on Russian, English and French languages)]. Voprosy struktury i semantiki germanskikh i romanskikh yazykov: sb. trudov. Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta. S. 103–108 [in Russian].

FUGURATIVE BASIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE SOMATIC COMPONENT *BLOOD* (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN TEXTS OF THE 16TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY)

Abstract. The article is concerned with the structural-semantic analysis of the phraseological units with the somatic component *blood*, collected from stylistically different Ukrainian sources of the 16th – the first half of the 17th century. The article also examines the ways of their formation. On the basis of the collected sample it is possible to establish the main structural models that are employed to form verbal phraseological units which mostly denote physical states of people or aspects of human behaviour. Historical development of these phraseological units is traced in the article, frequency of their occurrence in different styles of the Ukrainian language of the indicated period is examined, and systematic connections are also established at the phraseological level.

The study has demonstrated that the somatic component *blood* used as a core component in phraseological units is polysymbolic, it carries a heavy semantic load and substantially influences the interpretation of the phrase; it symbolizes death, destruction, self-sacrifice, death for the sake of redemption, casualties, massacres, revenge, oppression, atonement, the red colour. In the studied texts, this somatic component forms a large number of phraseological units with verbal semantics that have mainly negative connotations and denote human physical states or behavior. In the phraseological unit, the somatic component mostly precedes the verb, which is not typical for the modern Ukrainian language. In terms of structure, two-component phraseological units of the model ‘Verb + Noun in the objective or ablative case’ prevail which in all cases require a subject (person / non-person), they can become ambiguous if their syntactic combinability is altered. Formal and inversional variants of phraseological units are also examined in the paper, their ability to enter into synonymous relations is revealed. Used in different functional styles (mostly in publicistic style (19) and confessional writing (15), rarely in belles-lettres style (7) and official style (7)) phraseological units make the language more diverse and vivid. Many phraseological units under analysis have changed in the Ukrainian language (their meaning has changed or expanded, components appeared or were truncated). Many of them have survived in Modern Ukrainian to this day.

Keywords: phraseological unit, somatism, symbol, structure, figurative meaning, expressiveness, historical development, style, written texts.

© Черевко І., 2020 р.

Ірина Черевко – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>

Iryna Cherevko – Candidate of Philology, Senior Researcher at the Ukrainian Language Department of the I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies, NASU, Lviv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>